

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ АВТОРИТАРНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Тимчук О.Л., к.ю.н., доцент

Інститут управління і права

Запорізького національного технічного університету

У статті дається загальна політико-правова характеристика сучасних авторитарних режимів. Аналізуються підходи до поняття та класифікації авторитарних режимів, а також критерії їх відмежування від інших типів політичних режимів. Досліджується географія поширення та особливості авторитарних держав у різних регіонах планети.

Ключові слова: політичний режим, авторитаризм, обмежена демократія, гібридний режим, класифікація, типологія.

Тимчук А.Л. ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ АВТОРИТАРНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ / Институт управления и права Запорожского национального технического университета, Украина

В статье дается общая политико-правовая характеристика современных авторитарных режимов. Анализируются подходы к понятию и классификации авторитарных режимов, а также критерии их отграничения от других типов политических режимов. Исследуется география распространения и особенности авторитарных государств в различных регионах планеты.

Ключевые слова: политический режим, авторитаризм, ограниченная демократия, гибридный режим, классификация, типология.

Timchuk A.L. POLITICAL AND LAW FEATURES OF MODERN AUTHORITARIAN POLITICAL MODES / Institute of management and right for the Zaporizhzhya national technical university, Ukraine

The article gives an overview of political and legal characteristics of modern authoritarian regimes. There analyzes the approaches to the concept and classification of authoritarian regimes, as well as criteria for distinguishing them from other types of political regimes. We investigate the geography of the spread and especially authoritarian states in different regions of the planet.

Key words: political mode, avtoritarizm, limited democracy, hybrid mode, classification, tipologiya.

До актуальних питань юридичної науки, зокрема, теорії держави і права та порівняльного конституційного права, належить визначення сутності та особливостей політичного режиму як важливого елемента форми держави. Традиційно авторитаризм, поряд із демократією і тоталітаризмом, розглядається як основний різновид політичного режиму. У західній (Л. Деймонд, Г. О'Доннел, Ф. Закарія, В. Меркель, А. Круасан та ін.) і російській (А. Мельвіль, Т. Лебедева, Ю. Кудрявцев) науці досить давно досліджуються різні аспекти сучасних політичних режимів у світі. Водночас інтерес українських науковців до цих важливих питань є дещо неадекватним їх важливості та значущості. Загальні проблеми політичних режимів, включаючи і авторитарні, розглядали окремі українські правознавці (О. Скакун, А. Георгіца, М. Цвік) та політологи (М. Юрій, П. Шляхтун, О. Романюк). Водночас відсутні спеціальні дослідження специфіки сучасних авторитарних режимів у світі.

З огляду на це, метою статті є аналіз сутності, особливостей і видів авторитарних політичних режимів, а також географії їх поширення у світі. При аналізі особливостей авторитарних політичних режимів у статті будуть використані дані правозахисної організації "Freedom house", яка щорічно оцінює рівень дотримання прав людини у всіх країнах світу. Держави отримують оцінку за спеціальною шкалою від 1 бала (мінімальні порушення прав) до 7 балів (повне нехтування правами) окремо за політичні права та за громадянські свободи [1], а також експертів британського часопису „Economist” [2]. Ці рейтинги, хоча і не є досконалыми, широко

використовується вченими з метою отримання повної картини особливостей політичного розвитку в сучасному світі.

В юридичній науці авторитарний режим загалом характеризується як такий різновид недемократичного політичного режиму, при якому має місце суттєве обмеження прав і свобод громадян (переважно в політичній сфері), обмежується вплив громадян на владу, а сама влада зосереджується в руках вузької групи осіб або однієї особи. О. Скакун зазначає, що при антидемократичному режимі відбувається поправлення прав і свобод людини, придушення опозиції, не виключається скасування представницького вищого органа або перетворення його в маріонеткову установу і т.п. Ця дослідниця підкреслює, що авторитарний режим, як і демократичний, зберігає автономію особистості і суспільства в сферах, що не відносяться до політики; не намагається радикально перебудувати суспільство на ідеологічній основі; допускає економічний, соціальний, культурний, а частково й ідеологічний плюралізм; обмежується твердим політичним контролем; може базуватися на праві, моральних засадах [3, 92-93]. Загальна особливість авторитарних режимів полягає в тому, що вони дозволяють реалізацію певних прав і свобод громадян, однак їх рамки досить звужені [4, 76].

У науковій літературі підкреслюється, що країнам з авторитарними режимами властива, зокрема, заборона або суттєве обмеження діяльності опозиції; ліквідація центральних та місцевих представницьких органів або їх перетворення на маріонеткові; відмова від принципу розподілу влади, суттєве посилення ролі виконавчої влади, зосередження повноважень по управлінню державою в руках легітимного або нелегітимного глави держави чи уряду, відмова від принципів конституційності та законності, широке застосування каральних заходів проти опозиції і відповідне суттєве зростання репресивного апарату [5, 181-182]. Схожі особливості авторитаризму виділяють й інші автори [6, 250; 7, 63]. На думку С. Комарова, антидемократичний (автократичний) політико-правовий режим – це сукупність способів здійснення державної влади на основі сваволі, без врахування думки як більшості, так і меншості [8, 79]. Поняття недемократичний (антидемократичний) режим часто ототожнюється з авторитарним [9, 95; 10, 183], а іноді авторитаризм розглядається лише як різновид антидемократичного режиму [11, 83]. У цьому контексті певним дисонансом лунає думка російського науковця К. Арановського, який взагалі заперечує існування авторитарних режимів як окремого виду, виділяючи лише демократичні та тоталітарні режими [12, 262].

Важливо підкреслити, що наявність у країні демократичних інститутів (наприклад, парламенту) та процедур (зокрема, проведення виборів) широко використовується в державах з авторитарними чи напівавторитарними режимами для маскуванню їхньої справжньої суті (Єгипет, Венесуела, Росія). Мабуть, саме цей факт дав підстави для висновку про те, що в сучасному світі найпоширенішими є саме авторитарні режими [13, 387], що, як це буде видно зі статті, не зовсім відповідає дійсності.

Слід підкреслити, що між демократичними та авторитарними режимами існує широка “сіра зона”, яка включає досить різні за своїм змістом режими, які не можна однозначно віднести до жодного із цих видів, оскільки вони поєднують риси декількох, і експерти не можуть чітко визначити їх особливості. У науці виокремлюють також “гібридні режими” (термін Т. Карла), які не досягають навіть мінімального рівня демократії, проте відрізняються від класичного авторитаризму [14, 27-28]. Американський вчений Л. Деймонд підкреслює, що такі режими “...знаходяться на розмитій межі між виборчою демократією та конкурентним авторитаризмом, а незалежні спостерігачі не можуть дійти згоди щодо їх класифікації” [15, 16].

У науці не існує загальноприйнятої типології авторитарних політичних режимів, при цьому використовуються різні критерії. Наприклад, поширеним є розподіл

авторитарних режимів на помірковані, у які певною мірою проникає демократія і законність, та жорсткі, які не рахуються із правами людей, придушуючи опозицію [16, 116-117]. Розподіл авторитарних режимів на жорсткі та помірковані поділяє також А. Авксентьев [17, 773]. На жаль, дуже часто автори не уточнюють критеріїв виділення та особливостей кожного з цих різновидів політичних режимів, а також не називають країн-репрезентантів цих режимів. Оригінальною є типологія М. Юрія, який виділяє, зокрема, тоталітарні, жорстко-авторитарні, авторитарно-демократичні та демократично-авторитарні режими [18, 140]. Цікаву класифікацію форм тоталітарного політичного режиму запропонував А. Георгіца: 1) комуністичні політичні режими (КНР, Куба, КНДР); 2) авторитарні політичні режими (Лівія); 3) військово-диктаторські режими (Гана, Нігерія, М'янма, Того); 3) теократичні режими (Судан, Катар, Кувейт, Оман, Саудівська Аравія, Іран) [19, 242]. Такий підхід викликає низку зауважень. У першу чергу викликає подив, чому автор вважає тоталітаризм родовим поняттям щодо авторитаризму та інших видів режимів, наприклад, військової диктатури. Більш обґрунтовано вважати тоталітаризм окремим видом режиму або формою авторитаризму, а не навпаки. Окрім того, незрозумілими є віднесення деяких країн до певних видів режимів. Німецький науковець Д. Берн-Шлосер серед авторитарних режимів виокремлює традиційні абсолютні монархії (держави Перської затоки, Непал), традиційні авторитарно-олігархічні режими (деякі країни Латинської Америки), гегемоністські режими нової олігархії, які мають форму військових диктатур (Камерун, Туніс) [20, 138-155].

Власну класифікацію авторитарних режимів наводить український вчений М. Цвік [21, 65]. Російські науковці Ю. Лейбо та М. Могунова серед авторитарних режимів виділяють військово-диктаторський, який спирається на армію (Нігерія, Малі, Ліберія); монархичний, який характеризується наявністю декоративної конституції, постійним реальним порушенням прав людини, превалювання виконавчої влади над законодавчою, інтеграцією правлячої партії в державний механізм (Габон, Камерун, Малаві); конституційно-авторитарний, який фактично виключає легальну можливість для опозиції підірвати становище правлячої верхівки (Індонезія, Пакистан, Йорданія, Марокко); клерикальний режим, який забезпечує фактичне панування релігійної верхівки (Іран) [22, 182-185]. У цілому це досить цікава класифікація, проте, як і деякі інші, вона спирається переважно на особливості механізму управління та/або способи легітимації режиму, не враховуючи повною мірою стан прав людини в тій чи іншій державі. Зокрема, ситуація з дотриманням прав людини в Пакистані є кращою, ніж у Марокко, хоча вони віднесені до однієї групи. У Малі існує обмежена демократія або – у найгіршому випадку – гібридний режим, але аж ніяк не військова диктатура.

Як видається, провідним критерієм класифікації авторитарних режимів (як і політичних режимів взагалі), повинен бути рівень дотримання прав і свобод людини в країні. Такий підхід дозволяє враховувати механізми реального функціонування авторитарних режимів, не переоцінюючи формальні процедури і не забуваючи, що саме становище з правами людини найбільш адекватно характеризує тип політичного режиму в тій чи іншій державі. Використовуючи типологію політичних режимів, запропоновану Л. Деймондом, вважаємо за доцільне використати її для класифікації сучасних авторитарних режимів у світі. У принципі виділення Л. Деймондом “конкурентного авторитаризму” та “виборчого авторитаризму з гегемонією” відповідає розподілу авторитарних режимів на помірковані та жорсткі. Відповідно політично закриті режими можна в цілому віднести до тоталітарних, проте, на наш погляд, можлива і їх типологія (країни з “тоталітарним синдромом” та повністю тоталітарні). Відмінність між ними полягає в тому, що помірковано-авторитарні режими допускають опозицію, яка обов'язково представлена в парламенті як впливова політична сила, проводяться відносно вільні вибори, діє частковий ідеологічний плюралізм, певний простір для

діяльності мають інститути громадянського суспільства. У зв'язку з цим Ф. Закарія (США) говорить про поширені в країнах, що розвиваються, ліберальні автократії, які є досить ефективними і певною мірою забезпечують права людей [23, 47-49].

У країнах із жорстко-авторитарними режимами демократичні інституції є лише фікцією, а простір діяльності опозиції, інститутів громадянського суспільства та плюралізм є вкрай обмеженими. Країни із “тоталітарним синдромом” намагаються встановити повний контроль над усіма сферами суспільного життя, проте повністю громадянське суспільство вони не знищують, яке ледь животіє. У більшості цих держав існує певний простір для приватної господарської ініціативи та вкрай обмеженого плюралізму, який не загрожує панівному режиму. І, нарешті, “класичним” тоталітарним режимам властивий абсолютний контроль над усім суспільством, відсутність будь-якої опозиції, плюралізму та громадянського суспільства, масові і брутальні порушення прав людини, домінування офіційної ідеології тощо.

З даними “Freedom house” у 2008 р. несвободними були 43 держави (22% усіх країн світу), у яких мешкають 2,39 млрд. людей (36% населення планети). Експерти „Economist” станом на 2008 р. нараховують у світі 51 державу з авторитарним типом політичного режиму, що складає 30,5 % усіх держав, які були охоплені цим дослідженням (зі 167). Найменш демократичними державами світу виявилися КНДР, Чад, Узбекистан, Туркменістан та М'янма. Ранжування в цьому дослідженні здійснюється за п'ятьма показниками (індикаторами): 1) виборчий процес та плюралізм; 2) демократичність функціонування уряду; 3) ступінь участі населення в політичному житті; 4) політична культура; 5) громадянські свободи. Кожна країна отримує за цими індикаторами певну кількість балів – від 0 до 10, а їх сума визначає її узагальнений рейтинг. Авторитарними вважаються держави, які отримали менше 4 балів [24].

Порівняльний аналіз авторитарних політичних режимів у сучасному світі, на підставі використання індексів дотримання політичних прав і громадянських свобод “Freedom house” та „Economist”, дозволяє звернути увагу на такі закономірності. За останні тридцять років у світі кількість держав із недемократичними режимами (включаючи авторитарні) суттєво зменшилась, особливо, після так званої “третьої хвилі” демократизації. У Західній Європі, яка є батьківщиною ліберальної демократії, авторитарні режими відсутні. У Центральній та Східній Європі таких режимів також немає. У той же час на пострадянському просторі переважають різні форми авторитаризму. Тут існують дві держави з помірковано-авторитарним режимом (Росія і Киргизстан; „Economist” відносить їх до гібридних режимів), три держави із жорстко-авторитарним режимом (Азербайджан, Казахстан, Таджикистан, Білорусь) та дві держави з відверто тоталітарними режимами (Узбекистан, Туркменістан). Деякі дослідники навіть підкреслюють неминучість виникнення на пострадянському просторі конституційно-авторитарних режимів, що пов'язане з об'єктивним станом суспільства та рівнем політичної культури, які не дозволяли відразу перейти від тоталітаризму до демократії [25, 185].

Більше всього авторитарних режимів існує в Африці, яка, за вдалим висловом Ю. Лейбо, є своєрідним “заповідником” авторитаризму. Так, у 8-10 державах існують помірковано-авторитарні режими (зокрема, у Джибуті, Габоні, Гамбії, Ефіопії, Марокко). Жорстко-авторитарні режими існують у 12-16 державах континенту (зокрема, у Буркіна-Фасо, Чаді, Конго, Уганді, Гвінеї, Анголі та ін.). Політичні режими ще декількох африканських держав є жорстко-авторитарними з “тоталітарним синдромом” (ЦАР, ДРК, Еритрея, Екваторіальна Гвінея, Зімбабве та деякі інші). Нарешті, Лівію, Сомалі та Судан можна віднести до держав з відверто тоталітарними режимами. Таким чином, з 53 держав Африки недемократичні режими існують щонайменше в 30 з них, а якщо застосувати більш суворі критерії демократичності, то їх кількість зросте до 35-38. Досить багато авторитарних режимів в Азії, зокрема, такі

режими домінують у мусульманських країнах, особливо в державах Близького Сходу. Так, жорстко-авторитарні режими патріархально-традиційного типу зберігаються в Катарі, ОАЕ, Йємені, Іраку, Омані, Бахреїні та Єгипті. Щоправда, зустрічаються оцінки політичного режиму Єгипту як напівдемократичного [26, с.244], із чим, враховуючи його рейтинг, важко погодитись. Йорданію та Кувейт можна віднести до країн із помірковано-авторитарними режимами. Політичний режим Ірану можна віднести до жорстко-авторитарного з “тоталітарним синдромом”, але він все ж не є повністю тоталітарним. Тоталітарними в цьому регіоні можна вважати режими, які існують у Саудівській Аравії та Сирії. У Східній, Південній та Південно-Східній Азії тоталітарні держави існують у КНДР (комуністичний режим) та М’янмі (військова диктатура). Режими з “тоталітарним синдромом” існують у Китаї, Лаосі та В’єтнамі. За ідеологією всі вони носять комуністичний характер. До речі, Китай є найбільшою за населенням недемократичною державою світу. Авторитарні режими патріархально-традиціоналістського типу існують у таких державах, як Бутан, Афганістан, Камбоджа, Бруней та Мальдівські острови. Завдяки хвилі демократизації за останні двадцять років, у Латинській Америці нині зберігається лише одна тоталітарна держава (Куба) і ще у двох державах існують певні авторитарні тенденції (Венесуела та Гаїті), хоча в цілому це так звані гібридні режими.

Проведений у статті аналіз дозволяє зробити наступні висновки.

1. Авторитарні політичні режими як різновид політичних режимів характеризуються такими особливостями: наявністю суттєвих інституційних перешкод діяльності опозиції, обмеженні впливу незалежних від держави інституцій, відсутністю виборів чи їх декоративному характері, порушенні прав людини (особливо політичних), слабкістю парламентаризму, домінуванні в політичній системі невідконтрольної населенню групи осіб або однієї особи з одночасним збереженням інститутів громадянського суспільства.
2. Класифікація авторитарних режимів може здійснюватися за різними критеріями, зокрема, характером правлячої еліти, способом легітимації, ідеологічною спрямованістю тощо. Важливим критерієм їх типології є фактичний рівень дотримання прав і свобод людини. За цією ознакою їх можна поділити на помірковано-авторитарні (“ліберальні автократії”) та жорстко-авторитарні. Помірковано-авторитарні режими досить близькі до “гібридних” (амбівалентних) режимів, які поєднують авторитарні та демократичні елементи (Венесуела, Вірменія, Танзанія, Албанія тощо).
3. Переважна більшість сучасних авторитарних режимів – це мусульманські держави (Іран, Лівія, Єгипет), так звані соціалістичні (комуністичні) країни (КНР, КНДР, Куба), традиційні монархії (Бутан) або ж “неідеологічні” військові диктатури. За соціальним змістом авторитарні режими можуть мати як консервативно-стабілізуючу (М’янма, Іран, Судан), так і модернізаторську спрямованість (Марокко, Пакистан).
4. Авторитарні режими досить поширені у світі: вони існують у 35-40 % всіх держав світу, у яких проживає понад 2,5 млрд. людей. Загалом нараховується – залежно від критеріїв та враховуючи спірні ситуації – 50-60 держав з авторитарними режимами (включаючи тоталітарні). Повністю сформовані тоталітарні режими існують, зокрема, у таких державах, як КНДР, Сирія, Лівія, Судан, М’янма, Туркменістан, Узбекистан.
5. Більше всього авторитарних режимів, включаючи й тоталітарні, зберігається в Африці (25-30 за різними підрахунками), у Східній, Південній та Південно-Східній Азії (10-14), на Близькому Сході (10-12), пострадянському просторі (6-

8), у Латинській Америці (1). Відсутні такі режими в Західній та Центрально-Східній Європі, Північній Америці та в Океанії.

6. Провідною тенденцією політико-правового розвитку сучасного світу є демократизація політичних систем держав та поступове зменшення кількості недемократичних режимів, включаючи авторитарні, які значною мірою дискредитували себе в очах світової громадськості, що, однак, не означає неможливості збереження або навіть посилення авторитарних тенденцій у деяких регіонах планети (арабські країни Близького Сходу, Центральна Азія, Африка) чи в окремих державах (Росія, Білорусь, Венесуела).

ЛІТЕРАТУРА

1. <http://www.freedomhouse.org/uploads/pdf/Charts2008.pdf>
2. <http://a330.g.akamai.net/7/330/25828/20081021185552/graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков, 2000. – 704 с.
4. Муляр В.І. Політологія. Курс лекцій / В.І. Муляр. – К., 2003. – 356 с.
5. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. – 2-е изд., перераб. – М., 2005. – 1056 с.
6. Бостан С.К., Тимченко С.М. Державне право зарубіжних країн. Навчальний посібник / С.К. Бостан, С.М. Тимченко. – К., 2005. – 504 с.
7. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / [за заг. ред. В.О. Ріяки]. – 2-е вид., доповн. і перероб. – К., 2004. – 544 с.
8. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 7-е изд. / С.А. Комаров. – СПб., 2005. – 512 с.
9. Загальна теорія держави і права: підр. для студентів юрид. спец. вищих навч. закл. / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х., 2002. – 432 с.
10. Общая теория государства и права. Академический курс в двух томах. / [отв. ред. проф. М.Н. Марченко]. – Том 1. Теория государства. – М., 1998. – 416 с.
11. Загальна теорія держави і права / За ред. акад. АПрН, д.ю.н., проф. В.В. Копейчикова. – К., 1997. – 320 с.
12. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. Учебное пособие / К.В. Арановский. – М., 1999. – 488 с.
13. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник / П.П. Шляхтун. – К., 2002. – 576 с.
14. Романюк О. Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) // Людина і політика. – 2004. – №2. – С. 23-30.
15. Деймонд Ларрі. Выборы без демократии // Український журнал про права людини. – 2005. – № 1. – С. 13-27.
16. Политология: учебник для вузов / Отв. ред. д.ю.н., проф. В.Д. Перевалов. – М., 2002. – 392 с.
17. Политология: учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – 831 с.

18. Юрій М.Ф. Основи політології: навч. посібник / М.Ф. Юрій. – К., 2003. – 340 с.
19. Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн: підручник / А.З. Георгіца. – Тернопіль, 2003. – 431 с.
20. Политология: Учебное пособие / Под ред. С.А. Матвеева. – Х., 2003. – 336 с.
21. Загальна теорія держави і права: підр. для студентів юрид. спец. вищих навч. закл. / [за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина]. – Х., 2002. – 432 с.
22. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. – М., 2005. – 1056 с.
23. Закария Фарид. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М., 2004. – 383 с.
24. <http://a330.g.akamai.net/7/330/25828/20081021185552/graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>
25. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю.И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. – М., 2005. – 1056 с.
26. Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. А.Я. Сухарев. 3 изд., исправл. и доп. – М., 2003. – 976 с.